

УКРАЇНА – КРИМ: ДИПЛОМАТИЧНІ ВЗАЄМИНИ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКИХ ЧАСІВ

Валентин КРИСАЧЕНКО

доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу геополітики та глобалістики ННДІУВі

Анотація. У козацько-гетьманські часи Україна продовжувала залишатися не лише в центрі, але й на вістрі геополітичних подій. Визначальними причинами цих явищ виступали як внутрішні, так і зовнішні чинники. До внутрішніх слід віднести постійні зусилля української нації зі збереження власної етнічної, культурної та релігійної ідентичності та утвердження державної незалежності, до зовнішніх – неминучість звернення уваги до України основних політичних гравців Європи та Азії як до одного з визначальних геополітичних центрів світу та зони власних інтересів.

Аналізуючи міждержавні відносини України з Кримом у козацько-гетьманські часи, автор на-самперед звертає увагу на такі обставини: особливості державного та соціально-політичного устрою України; засадничі принципи та акти державотворення; двобічні договори, угоди та домовленості України з Кримом; уроки та висновки для сучасного етапу українського державотворення.

Ключові слова: Україна, Кримське ханство, козацько-гетьманські часи, українсько-кримський союз, українсько-кримські відносини, дипломатичні договори, двосторонні угоди.

Витоки відносин України і Кримського ханства сягають ще княжих часів, коли Київська Русь зазнала спустошливих нападів з боку імперії Чингісхана. 31 травня 1223 р. відбулася битва русько-половецького війська з монголо-татарами на р. Калці, після чого частина війська Джучі-хана рушила в Крим під Судак на зимівлю.

Наприкінці 1228 р., після смерті Джучі-хана (1227 р.), новий хан Угедей оголошує похід на захід, і в 1229 р. Судак знову був зруйнований. Згодом тиск загарбників на українські землі почав невпинно зростати.

Так, у 1237 – 1238 рр. монголо-татарами була завойована Північно-Східна Русь, у 1239 р. нападу піддалися Переяславщина і Чернігівщина, 6 грудня 1240 р. війська Бату-хана взяли Київ, у 1241 р. вони вриваються в Галичину та Причорномор'я. Завоювання нових земель стало підставою для створення у 1242 р. нової столиці Золотої Орди міста Сарай-Бату на Волзі; Таврида входить до її складу у вигляді окремого улусу зі столицею в місті Кири́м, що розташовувався в долині річки Чурук-Су (правитель улусу – хан Мавал, брат Бату-хана).

У 1257 р. золотоординці під проводом хана Куремси грабують Волинь, а в 1259 р. на чолі з ханом Бурундаєм – Галицько-Волинське князівство; наприкінці XIII ст. війська темника Ногая рушають на Дністро-Дунайське межиріччя. Тим часом у самому Криму (починаючи із середини XIII ст.) оселяються турки-сельджуки та створюються перші генуезькі міста-факторії.

У 1362 р. литовсько-руські війська у битві під Синіми Водами на Поділлі розтрошили золотоординців; Київщина, Переяславщина, Волинь та Поділля стають автономними частинами Литовської Русі, а українська земля – практично повністю вільною від монголо-татар. Згодом були взаємні сутички та протистояння: у 1397 – 1398 рр. князь Вітовт намагається витіснити ногайців і татар з Північного Причорномор'я, але і сам 12 серпня 1399 р. зазнає поразки від золотоординців на р. Ворскла.

Власне кажучи, кінець XIV ст. – початок XV ст. прикметні посиленням активності Золотої Орди: 8 вересня 1380 р. відбувається Куликовська битва – Дмитрій Донської перемагає хана Мамая, який у тому ж році помирає в Кафі (Судаку), а хан Тохтамиш укладає угоду з генуезцями про взаємні територіальні володіння в Криму.

Проте вже в 1382 р. він захоплює і грабує Москву, а потім хан Едигей знову нападає на Москву (1408 р.) та на Київ (1416р.).

У 1433 р. Кримський улус проголошує свою незалежність – утворюється Кримське ханство на чолі з ханом Девлет-Бірди (Хаджи-Девлет-Гіреєм), у 1447 р. відбувається перший напад кримського війська на українські землі. Зрештою, самі кримські татари відчули тиск на себе з боку сильнішого сусіда: в 1475 р. турки під проводом Гедик Ахмед-паші вриваються в Крим, руйнують Кафу, і Кримське ханство стає васалом Оттоманської Порти (аж до 1774 р.).

Саме з цього часу Кримське ханство перебувало у стані, який був значною мірою аналогічним стану України: вони, з одного боку, намагалися вести самостійну внутрішню та зовнішню політику, а з іншого – завжди мусили рахуватися з волею свого сюзерена: Кримське ханство – з Оттоманською Портою, Україна – з Річчю Посполитою, а згодом з Московським царством. У повсякденній «міждержавній» практиці Україна і Крим «взаємодіяли» переважно у збройних сутичках, боротьбі за ресурси, людей тощо.

Далі розпочинаються постійні незгоди та протистояння: 1482 р. – напад на Київ війська кримського хана Менглі-Гірея, який він повторював неодноразово у 1488, 1500, 1502 і т.д. роках. Зрештою, йшло змагання за зверхність у Золотій Орді між трьома основними претендентами: Казанню, Кримом і Московією. Прикметно, що у 1521 р. кримський хан Сафат-Гірей прийшов до влади у Казанському ханстві, а його наступник Мухамед-Гірей I одразу рушив на Москву. І як наслідок – у 1524 р. Казанське ханство визнає себе «юртом», тобто улусом, султана Сулеймана Пишного, ідучи шляхом Кримського ханства.

Такою була безжалісна боротьба за верховенство у Золотій Орді; зрештою перемогу в ній здобув найсильніший улус – Московське царство.

У 1502 р. хан Менглі-Гірей I завдає нищівного удару по Сарай-Бату, здійснює похід на Галичину і укладає як зверхник Золотої Орди союз із Литовською Руссю (1507 р.). Але вже в 1512 р. під Вишневецем українське військо князя К. Острозького вступає в битву з татарами Менглі-Гірея I. У 1521 р. хан Мухамед-Гірей I наступає на Москву, а на Казанське ханство наставляє кримського хана Сафу-Гірея.

І знову активізація дій української сторони. У 1527 р. відбувається битва війська князя К. Острозького з арматом хана Саадет-Гірея I під Вільшаницею (Київщина). У 1528 р. відбувається похід козаків під проводом черкаського старости Є. Дашкевича на Очаків, який вони вже здобували у 1515 р. Неодноразово ходив на татар Д. Вишневецький – на фортеці Іслам-Кермен (1556 р.), Азов (1559 р.) та ін. Навзаєм Білогородська орда розорила Поділля (1561 р.), Астрахань (1569 р.), під зверхництвом хана Девлет-Гірея спалила Москву (1571 р.).

У XVII ст. українсько-кримськотатарське протистояння посилюється з обох сторін. У 1594 р. татарсько-турецькі війська напали на Покуття та Галичину. Навзаєм у 1606 р. запорожці напали на Кафу, 1609 р. – на Ізмаїл, Кілію, Аккерман, у 1616–1621 рр. – під проводом гетьмана П. Сагайдачного – практично на всі найважливіші центри Кримського ханства. Очевидно, вершиною українського впливу на Крим був період урядування гетьмана М. Дорошенка (1623 – 1628 рр.), під час якого Кримське ханство практично повністю залежало не стільки від Оттоманської Порти, скільки від Запорозької Січі. Мабуть, це і стало передумовою тих угод, які склалися між Україною і Кримським ханством під час Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр.

З огляду на викладене Б. Хмельницький перед початком війни з Річчю Посполитою у лютому 1648 р. укладає союзний договір з Кримським ханом Іслам-Гіреєм III (1644 – 1654 рр.). І лише тому, у квітні–травні того ж року, Б. Хмельницький, маючи, на його думку, надійний тил, рушає на битву з поневолювачем України – Річчю Посполитою.

Нагадаємо, що немає, мабуть, більш складної проблеми в осягненні української історії, ніж взаємини України зі своїми могутніми південними сусідами: Оттоманською Портою та особливо з її васалом – Кримом. Розділені вірою, звичаями, мовою, культурою, Крим та Україна невпинно протистояли один одному. Незліченні страждання приносили татарські орди на нашу землю. Однак геополітичні інтереси обох держав штовхали їх до союзу: Крим, як і Україна, потерпав від залежності свого могутнього сюзерена, а його європейські амбіції стримувалися могутністю Москви, Польщі, Священної Римської імперії та ін. Граючи на цих та інших нюансах, Б. Хмельницький залучив до спільної боротьби кримського хана, готував серйозні пропозиції щодо союзу з Туреччиною.

Слід відразу наголосити: від союзу України та Криму вигравали обидві сторони (варто згадати «україно-турецько-татарську» коаліцію 1648–1649 рр., за Н. Полонською-Василенко). Так само обидві держави програли, коли стосунки між ними розладалися: як пише Н. Полонська-Василенко, «Союз України з Московою викликав союз Криму з Польщею. Спільні дії татар та поляків почали з осені 1654 року руйнувати Поділля, Брацлавщину...». Навіть одна ця обставина перекреслює значення Переяславської угоди... Згодом, борючись поодиночі, і Україна, і Крим як державні утвори були повністю зліквідовані. Це гіркий, але повчальний урок історії.

Але повернемося до кращих часів в українсько-кримських відносинах, а саме, коли взаємні інтереси привели до утворення українсько-кримського союзу. 22 травня 1648 р. під

Корсунем, практично відразу після розгрому польського війська, Б. Хмельницький пише листа до хана Іслам-Гірея III. Зміст послання однозначно свідчить про повне порозуміння між союзними сторонами: військова допомога з боку Криму силами перекопського мурзи Тугай-бея, з одного боку, та плата за підтримку Запорозького Війська польськими бранцями (з наступним їх викупом Польщею на користь хана) – з другого. Натомість гетьман, зважаючи на нове польське рушення, «вельми просить у ханської ясності прислати йому орди ще тисяч кілька» [3, 96]. І це – випробування хана на союзницькі угоди, бо ж сам гетьман відправив тисячу полонених татар з Тугай-беєм до хана. І віддай мені сина, – наголошує Б. Хмельницький, який у той час був заручником. Бо ж татари ніколи не дотримувалися своїх зобов'язань, а завжди вирішували справи на свою користь. Принаймні у трьох вирішальних битвах (під Збаражем, Зборовим та Берестечком) кримськотатарські війська чинили підступно щодо української сторони.

Саме про таку непевну позицію союзника нагадує хану Іслам-Гірею III гетьман у листі від 16 квітня 1654 р.: «Те, що ми через наших попередніх послів нагадували про відновлення присяги (підкреслено мною. – В.К.), мусило статися не з моєї волі, але з волі всього нашого війська». І далі Б. Хмельницький вкотре звертає увагу на смисл українсько-московських угод як на один із кроків по налагодженню вигідних стосунків з усім «ближнім зарубіжжям»: «Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою вашої царської милості. А з усього бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б і ми не мали цього робити? Бо краще мати більше друзів» [1, 101]. Коли Б. Хмельницький пише, що «ляхи стягають людей з різних країн», то і вказує конкретно, що у війську гетьмана Потоцького було п'ять тисяч угорців та ще й волоське військо під проводом «великого старшини» Глігоруса Гурмаса; і всі ці люди вдерлися в Умань...

Лукавство кримського хана виявилось через короткий час. 10 липня 1654 р. укладається союзний договір між Річчю Посполитою і Кримським ханством, обидві сторони фактично взяли Україну в лещата, причому діяли вони з однаковою жорстокістю та безчинством. Особливих руйнівних та спустошень з татарського боку зазнали Уманщина, Брацлавщина, Переяславщина, Полтавщина та Південна Київщина. Протягом 1654–1657 рр., тобто в часи від переходу Криму на бік Польщі до смерті Б. Хмельницького, бойове розмежування декілька разів пересувалося з заходу на схід і навпаки, а також між півднем і північчю. Татари палять містечка та села, нищать церкви, женуть до Криму бранців, не кажучи вже про власне криваві зіткнення. Все це відображено в свідченнях очевидців та документах епохи, які Г.Санін звів у Таблицю 4.1 [4, 240–243].

Вкотре Б. Хмельницький намагається знайти спільну мову і порозумітися із зверхниками Кримського ханства. 22 січня (1 лютого) 1656 р. він надсилає листа до кримського салтан-калги, другої особи в кримській ієрархії і наступника хана, про перемир'я і взаємний обмін (повернення) полонених. Гетьман нагадує адресату, що «ми не тільки тепер, але й раніше цілком додержувалися нашої присяги...». Кримська

Таблиця 4.1

Навали кримських та турецьких військ на Росію й Україну у 1654–1657 рр.

Дата	Чисельність та хто нападав	Напрями навал і райони дії нападників	Збитки від навал
18 серпня 1654 р.	«Численний» загін кримських татар	Під Полтаву	Не встановлено
28 вересня 1654 р.	«Численний» загін кримських татар	Під Полтаву	Захопили «великий полон» та багато худоби. Козаки Полтавського полку на р. Коломак відбили здобич
вересень 1654 р.	Війська сілістрійського паши	Переправились через Дунай та зосередились на кордоні з Україною	—
вересень 1654 р.	Кримські татари малими загонами	Нападали на південні кордони Чигиринського, Корсунського, Уманського і Брацлавського полків	«Много шкот починили»
вересень 1654 р.	Дрібні загони кримських татар	Під Чечельник і Саврань (південний кордон Уманського та Брацлавського полків)	«Много шкот починили»
листопад 1654 р.	150 чоловік ногайців та білгородських татар	Підійшли до Шаргорода і з'єднались з польськими військами	«Много шкот починили»
27 грудня 1654 р. – середина березня 1655 р.	30 тис. ногайських, білгородських татар	Під командою калги з'єднались у районі Брацлава з поляками. Пішли на Умань, Ахматов, блокували Ставище та Білу Церкву. Після поразки в Дрижопільському бою татари базуються на Брацлавщині під м. Животовим, звідки нападали на Умань, але атака була відбита	Спільно з польськими шляхтичами пограбували більш ніж 50 містечок і сіл на Брацлавщині, де взяли 50 – 52 тис. чоловік у полон. Грабували Правобережну Україну в районі Чигирин – Біла Церква – Черкаси
січень 1655 р.	40 тис. кримських татар	Під командуванням калги Казигірея напали на Запоріжжя	Попалили «чайки»
кінець травня 1655 р.	Чисельність кримських татар не відома	Брацлавський полк три дні бився на переправах у низинах Дніпра, тримаючи оборону від татар	Форсувати Дніпро татарам не вдалося
червень 1655 р.	Розвідувальні загони кримських татар	Напад на прикордонні українські села та містечка	Не встановлено
червень – липень 1655 р.	Розвідувальні загони кримських татар	Розвідка та добування «язиків» на Дону	Не встановлено
серпень 1655 р.	Невеличкий загін (ногаї?)	Околиці Полтави. На Солоні Води	Захопили 20 чоловік. На зворотному шляху загін був знищений козаками Гадяцького полку
початок вересня – жовтень 1655 р.	Малі загони кримських, ногайських та інших татар	Чигирин, Черкаси, Фастів, Київ	Перехоплювали козацькі роз'їзди, відправлені з трофеями з армії Хмельницького, яка тримала в облозі Львів
жовтень – початок листопада 1655 р.	100 тис. кримських, ногайських, білгородських, буджацьких татар	Діючі між ріками Дністром та Бугом	Відрізали армію Хмельницького та Бутурлина від тилкових баз. Нападали в районі Києва, Білої Церкви, Кодака, потім, рухаючись у бік Кам'янця-Подільського та Львова, перехоплювали козацькі загони, відпущені з-під Львова. Отримали поразку під Озерною
грудень 1655 р.	Дрібні загони. Спостерігають за кордоном у районі Дону та України	Боючись «безвісного підходу» калмиків та козаків	—

січень 1656 р.	Невеличкі зағони ногаїв	Напад на Брацлавський полк	Пограбовані кордонні містечка
12 січня 1656 р.	1500 чоловік азовців, кримців, кабардинців	Черкаськ	Пограбували околиці
лютий 1656 р.	Незначні зағони азовських татар	Безперервні напади на Дон, захоплення «язиків»	За січень та лютий захопили більш ніж 30 чоловік
16 лютого 1656 р.	300 чоловік азовських татар	Черкаськ. Бій під містом	Не встановлено
20 лютого 1656 р.	Чисельність не встановлена, азовські татари	Низини Дону	Захопили декілька рибалок
червень 1656 р.	300 чоловік азовських та кримських татар	Царев-Борисів, Тамбов, Шацьк	Відігнали стада з худобою та кіньми, взяли незначний полон
липень 1656 р.	Не встановлено	В район Тора	«Немало людей погубили і шкоди вчинили»
17 лютого 1657 р.	Чисельність не встановлена, азовці, кримчаки, темрюки, малі ногаї, кабардинці, черкеси	Осадили Черкаськ	Не встановлено
24 квітня – 6 липня 1657 р.	150 тис. кримських, ногайських, білгородських татар та турецьких зағонів	Бої у гирлі Дніпра і Дністра з російськими, українськими, молдавськими і волоськими зағонами. Мета походу – пробитися на з'єднання з поляками, щоб разом діяти проти Ракоці і Ждановича	Татари затримані на Дніпрі та Дністрі
6 серпня – 26 серпня 1657 р.	30 – 40 тис. кримських, ногайських, білгородських татар	Відхід від Дніпра до Кам'янця-Подільського та розорення містечок України, які межують з Диким Полем. Розгром війська Ракоці очолює сам хан	Дуже невеликий полон в Україні та 19 – 20 полонених з війська Ракоці
6 липня – 5 вересня 1657 р.	30 – 40 тис. кримських та ногайських татар	Після поразки у гирлі Дніпра та Дністра відійшли під командуванням калги Казі-Гірея до Перекопу для оборони півострова	—
29 серпня – 5 вересня 1657 р.	30 – 40 тис. кримських татар	Знаходились під Перекопом для допомоги зағону калги	Командував хан Магомет-Гірей
30 – 31 серпня 1657 р.	Ногаї та кримські татари	Напад на м. Валуйки	Захопили у полон декілька чоловік
початок жовтня 1657 р.	2000 чоловік малих ногаїв	Біля Молочних Вод для оборони від калмиків та розвідки	—
жовтень 1657 р.	60 чоловік кримських татар	У район Полтави, за «язиками»	Загін перебитий та взятий у полон донськими козаками
3 листопада 1657 р.	Кримські татари	Напад на м. Кишеньку (на Україні)	Напад відбито
листопад 1657 р.	6000 кримських татар	Зосередились під Чигирином в урочищі Чорний Ліс, звідки послали чамбули під Умань та інші міста Правобережжя. Взимку мають наміри йти усіма силами на Україну	Не встановлено
листопад 1657 р.	Азовські татари	Навали дрібних груп на Валуйки, Новий Оскол, Тор та ін.	Не встановлено

ж сторона діяла не завжди відповідно до своїх зобов'язань. Тому, «мої милостиві панове, – звертається Б. Хмельницький, – зі свого боку звольте пильно перестерегти, щоб не був даний найменший привід до розриву братерства. Особливо попередьте ногайців, **які завжди звикли давати привід** (підкреслено мною. – В.К.), і звольте в.м.м.п., тримати їх в узді» [7, 104]. І це було цілком справедливим зауваженням, оскільки ногайці, будучи підданими кримського хана, ніколи не утримувались, щоб не піти на розбій та грабунки, попри будь-які існуючі міждержавні угоди.

Практично одночасно із згаданим листом до салтан-калги 31 січня (10 лютого) Богдан Хмельницький відправляє листа до хана Мухаммед-Гірея IV (Каміль-Мухаммед-Гірея), в якому йдеться про ті ж самі проблеми в українсько-татарських відносинах, а також військово-політичні польсько-татарські стосунки. Вони провадилися без інформування української сторони, про що пише гетьман: «Тільки просимо вашу царську милість, якщо поляки з чим пришлють людей до вашої царської милості, зволь нас про це повідомляти» [7, 105]. Втім з контексту листа стає цілком зрозумілим, що взаємні союзницькі стосунки України і Кримського ханства давно вже зійшли нанівець. Надалі вони були переважно ситуативними, головним чином через те, що кожна зі сторін шукала конкретної вигоди насамперед для себе самої.

Так, у 1657 р. відбувалися бої козацького і татарського військ поблизу турецької фортеці Шен-Кермен на Дніпрі, а також на Волині; у тому ж році татарське військо розгромило семиградське (союзника запорожців) військо під Вишнівцем на Поділлі. 28–29 червня 1659 р. під Конотопом полки гетьмана Івана Виговського спільно з татарами розгромили московське військо. У 1661 р. хан Каміль-Мухаммед-Гірей IV знову рушив на Поділля, а потім разом з полками гетьмана Ю. Хмельницького брав участь у поході на Львів.

У свою чергу неодноразово запорожці під проводом кошового І. Сірка здійснюють походи на Кримське ханство: у жовтні 1663 р., 1667 р., а в 1676 р. – на Очаків. У 1667 р. гетьман П. Дорошенко разом з ханом Адиль-Гіреем вчиняють спільні дії проти польського війська Я.Собеського в Галичині, але практично відразу потому розривають свої домовленості. До речі, І. Сірко вів із кримчанами не лише військові, але й дипломатичні перемовини, втім з ознакою козацької відвертості, притаманній, наприклад, стилю знаменитого листа запорожців султану Мухамеду IV. Зокрема, у листі до кримського хана від 23 вересня 1675 р. кошовий нагадує про його підступні дії щодо Запорожжя середини того ж року, коли хан спільно з яничарами султана намагався знезачка знищити Січ. І відповідає на це: «І так як ваш поступок огорчил нас и причинил нам, Войску Запорожскому досаду, то мы, по приміру древних предков и братьев наших, рішили постаратися за обиду и огорченіе воздать и отомстить вашей ханской мосці всему ханству равным за равное, но не тайно, как вы поступили, а явно, по рыцарски. И бог-сердцевидец за нашу правду помог нам лучше погостить в вашем Крымском панстві, нежели вам в нашей сичевой кучке». І далі І. Сірко нагадує кримському хану основні попередні звитяги козаків проти його ханства: походи гетьманів Самуся Кішки, Петра Конашевича

Сагайдачного, Сулими, Богдана Хмельницького та інших полководців. «По всему этому нам, наследникам их, кто же может запретить идти тим же славным воинским путем наших предков? – риторично запитує І.Сірко. – И так мы, Войско Запорожское низовое, не желаем воевать и быть в распри с вашей милостію и со всім Крымским панством; однако, если снова увидим с вашей стороны повод к войні, то мы взаимно не побоимся напасть на Крымское ханство» [6, 232]. Наразі всі акценти розставлені, що й стало підсумком постійної непевності у діях кримського хана.

Надалі тиск кримськотатарської потуги на українські землі посилюється ще більше. У 1677–1681 рр. точиться московсько-турецька війна за Правобережну Україну. Протягом 9 липня – 11 серпня 1678 р. триває облога Чигиринна турецько-татарським військом; московсько-українські формування Г. Ромодановського та І. Самойловича відступають, а Чигирин – зруйнований. У 1680 р. на Слобідську Україну знову вривається татарська орда – розорюються землі Харківського, Богодухівського, Валківського та Охтирського полків.

Для всіх воюючих сторін українська земля (її населення та чільники) постає лише як об'єкт амбітних зазіхань учасників протистояння. Саме в цьому контексті і слід сприймати московсько-кримський договір 1681 р., де Україна виступала в ролі розмінної монети у налагодженні інтересів сторін. 13 січня (3 січня за старим стилем) 1681 р. у Бахчисараї був укладений мирний договір між Москвою, Туреччиною і Кримом про 20-річне перемир'я. За його умовами під Московську державу підпадали Лівобережна Україна, а також Київ з околицями; Поділля залишилося під протекторатом Туреччини; землі між Бугом і Дніпром оголошувалися безлюдними, тобто незаселеними. Найбільше втрат, таким чином, від Бахчисарайського миру зазнали Україна і Кримське ханство. Мир цей проіснував недовго, і вже невдовзі, після страсти Ю. Хмельницького, Порта поширила на Дніпро-Бузьку територію свою владу. Масові виступи українських козаків не забарилися. Турки і молдаване мусили відступити у свої кодри.

У звіті московських посланників В.Тяпкіна і М. Зотова, надісланому до царя Федора Олексійовича, описано основні умови укладеного миру. Для Москви було важливо також забрати з полону своїх знатних людей – Шереметєва і стольника Ромодановського. Перший досить скоро жорстоко відплатить кримським татарам за свій полон – варто згадати взяття Кизи-Кермені. «І на той договір, – писали посланники, – для міцнішого ствердження його прислати до великого государя, його царської величності, з тими його царської величності посланниками султана турецького і хана кримського шертні грамоти за золотими печатами, на яких грамотах хан і калга і нуреддин-султани за султана турецького, і за себе, і за весь Крим шертували [присягали]...» [5, 353–354]. Загалом Бахчисарайський мир проіснував недовго.

Українська сторона відреагувала на Бахчисарайську угоду власними «куцими» можливостями. Гетьман Лівобережної України у 1672 – 1687 рр. І. Самойлович «прохав» про милість.

Це були часи відносного спокою, особливо якщо їх порівняти з Руїною. І. Самойлович намагався аристократизувати гетьманське правління, зробити його спадковим. Він пробував

обмежити політичну активність Запоріжжя і об'єднати Україну обабіч Дніпра. Досить обережно ставився І. Самойлович до антикримської політики Москви, усвідомлюючи значення українсько-татарської протипаги проти її амбіцій на Чорному морі.

1687 р. «Священна ліга» розпочала антимусульманську кампанію: Австрія, Венеція свій удар спрямували на Порту, а Росія – на Кримське ханство. Виконуючи останній план, гетьман Самойлович разом з князем Голіциним повели українські та російські війська на південь. Похід виявився невдалим, і всю провину за це Москва поклала на Самойловича, звинувативши його, зокрема, у зв'язках з татарами. Його було заарештовано і вислано у Тобольськ.

У серпні 1681 р. гетьман Самойлович надсилає листа до царя Федора Олексійовича. Він практично повністю присвячений кримсько-українським відносинам, і тут гетьман постає ревним оборонцем прав і вольностей запорожців. У цих питаннях Самойлович повністю взяв сторону Запорізької Січі, яка вкотре намагалася досягти нормальних, мирних стосунків з Кримським ханством. Але вельми прикметною є вже сама мова гетьмана до московського царя: з одного боку (з української сторони), це «слуга найнижчий», сторона, яка падає «ниць до лиця земного перед найяснішим вашим монаршим престолом до стін», з другого – це «ваша царська пресвітла величність», «найясніший ваш государів престол» тощо [6, 374–375].

Втрата обопільної рівності у міждержавному спілкуванні вже стала очевидною. Цей лист відправлений 12 серпня 1681 р. з Батурина, тобто тоді, коли Бахчисарайський договір був уже підписаний. І, зрозуміло, жодною зі сторін договору – антиукраїнського – він уже не міг бути порушеним.

Кінець XVII ст. – напружений період в історії не тільки України, але й Кримського ханства. Крім численних проблем із ближніми сусідами, дедалі складнішими стають стосунки з Росією, яка, проте, все ще продовжувала платити татарам данину.

1692 р. – непевний час в історії Росії: державою формально правили, проголошені царями ще підлітками у 1682 р., Іоанн Олексійович та Петро Олексійович; справжніми правителями були царівна Софія, князь В. Голіцин, «Наришкінська партія» загалом. Саме під проводом В. Голіцина, разом із 40-тисячною армією Мазепи, був вчинений навесні 1689 р. похід на Перекоп. Війни між Москвою і Кримом тривали постійно, однак істотних зрушень у співвідношенні сил не наступало. Саме на такому тлі і виникли т.зв. «Мирні статті» 1692 р., котрі мали, на думку Москви, закріпити новий устрій на теренах Європи.

Лист із текстом «Мирних статей» був відправлений 27 лютого 1692 р. від імені двох царів – Іоанна і Петра – на ім'я хана «Великої Орди Кримського юрту» Саадет-Гірея II. Він є немовби відповіддю на відповідне звернення до Москви Кримського ханства, послане із послом Василієм Айтеміревим. Договір у поданому вигляді, по суті, так і не був прийнятий, однак відома позиція кримської сторони з кожної його статті. Крим без застережень прийняв першу, п'яту, шосту і сьому статті, тобто ті з договору, де фактично сторони домовляються про мир.

Про другу статтю зауважено, що Гроб Господній знаходиться на території Порти, а тому це – у її віданні. До третьої статті було зроблено

уточнення, що це давня проблема; оскільки ж руських бранців у Криму немає, то і проблеми не існує (принаймні з боку Криму). Четверта стаття була чи не найбільш дискусійною і кримська сторона її не прийняла, аргументуючи тим, що це давній звичай, і нинішні хани, щоб не осоромитися, мають і надалі брати дарунок з Москви, як і їхні предки. Щодо змісту восьмої статті було застережено, що раніше завжди Шертні грамоти видавалися у Криму послам, а не кримські послы возили їх у Москву; тому такий устрій сумнівний.

З тексту «Мирних статей» простежується також, що Москва не дуже хотіла їхнього прийняття. Принаймні у цьому переконує контекст договору, пов'язаний з Портою. Попри очевидну і відому для Москви роль Туреччини у тогочасному світі, зокрема і як сюзерена Криму, турецький султан постійно згадується, по суті, як залежний від кримського хана. Інакше кажучи, в текст документа була закладена образа Османської Порти, і Кримське ханство, зрозуміло, не могло піти на укладання запропонованих умов. Очевидно, Росія, утверджуючи свої інтереси на Чорному і Азовському морях, зовсім не бажала миру з Кримським ханством.

Дипломатична образа щодо т.зв. союзників була закладена у визначенні прав між Турецькою Портою та іншими договірними сторонами: «1. Бути між державою Московською і всією Українською Козацькою, яка належить до Московської держави, і державою турецькою і Кримським юртом від цього числа наперед міцному і постійному миру, а війні, і ніяким недружбам ні за що не бути» [2, 58–62]. Так проблеми України вирішувалися без її участі...

Але є в історії українсько-кримських відносин ще одна досить непересічна і маловідома спроба налагодження взаємних сусідських та взаємовигідних відносин. Йдеться про діяльність гетьмана Петрика та спроби Війська Запорізького створити нову коаліцію між Україною та Кримським ханством.

У пошуках шляхів здобуття Україною незалежності Петро Іваненко звертається до Кримського ханства. Він обіймав важливі посади у Генеральній Військовій Канцелярії, був військовим писарем Запоріжжя. У 1692 р. П. Іваненко подався налагоджувати стосунки з кримськими татарами. Підсумком був укладений договір між кримським ханом і Військом Запорізьким, яке, як вважав хан, і представляв військовий писар. Після укладання цього договору Іваненко, який вже волів, щоб його іменували «гетьманом Петриком», склав 11 квітня присягу. Щоправда, у тексті присяги він і далі іменується «писарем Війська Запорізького». У будь-якому разі, наміри Петрика були проявом давньої тенденції українського народу шукати в південному сусіді не лише ворога, але й союзника.

22 червня 1692 р. з метою схилити до союзу з Кримським ханством Запоріжжя Петрик надсилає туди листа. У ньому він переконує лицарство кинути Москву і обрати союз із Кримським ханством. Петрик згадує союз із кримським ханом Хмельницького і те, яка була від цього користь у звільненні від короля польського. Він нагадує про причини незгод України з Кримом і вбачає головну причину у примусах Москви запорожцям завдавати неспокою кримцям. Петрик звертає увагу на ті умови, за яких він пішов на союз з Кримським ханством, і на те, які політичні та економічні вигоди буде мати український

люди, зокрема запорозьке козацтво, від таких мирних зносин з Кримом. Добірними і правдивими словами автор листа змальовує поступову і задушливу експансію Москви на Україну і те, як цьому сприяли українські гетьмани Многогрішний, Самойлович та ін. Як дипломат, Петрик оцінює міжнародну ситуацію того часу, впевнено стверджуючи, що вихід із залежності від сусідів для України та Криму – лише у військово-політичній згоді між ними. Є в тексті листа і дуже цікавий факт про те, що «задніпровський гетьман» готовий разом з Петриком і кримським ханом повести свої війська на Москву. Якщо це не пропагандистський прийом, то, очевидно, Петрик мав на увазі гетьмана Івана Мазепу. Втім, можливо, що йдеться про А. Ковилу, правобережного гетьмана з 1685 р. Проте та обставина, що останній був у підпорядкуванні польського короля, а згаданий Петриком гетьман обіцяв відійти від Москви, робить аргументи на користь І. Мазепи переконливішими. Це означає, що свої незалежницькі інтереси гетьман Мазепа намагався утвердити ще на початку 1690-х років. Таким чином, гетьман Петрик укладає відповідно договір з Кримським ханством.

Положення договору однозначно свідчать про «незнищенність українського духу». Вже перша стаття договору однозначно вимагає: «Княжество Киевское и Черниговское со всем Войском Запорожским и народом Малороссійским имеет быть выделенное при всяких своих вольностях»; «Княжеству Малороссійскому і всему Войску Запорожскому как даст Господь Бог волное Государство, чтоб права себе природное и порядок, который полюбитца, учинить волно» [3, 88–103]. На жаль, під документом

стояв підпис не хана Сафа-Гірея I, міждержавний договір затвердив Кемен-мурза в Кизи-Кермені, а «со стороны Государства Малороссійского в Переволочні» – гетьман Петрик.

Він і надалі продовжує свою наполегливу українсько-татарську співпрацю і дуже скоро укладає наступну угоду.

«Тільки ж ви, ваша милість, добрі молодці, стійте на одному слові – зробити щось собі й Україні добре... Я ж вам, добрим молодцям, і раджу і прошу вас: візьміться ви з усією своєю міццю за свої військові вольності й за цілість усього українського і, користуючись великою масою орди, ідіть, ваша милість, з усім товариством і клейнодами військовими негайно, і ми сподіваємось, що як тільки ви підете, то ми погодимось з усім краєм і з допомогою Бога від Москви звільнимось» [7, 109].

ЛІТЕРАТУРА

1. Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. – К.: Либідь, 1997. – Кн. 2.
2. Лашков Ф. Письмо царей Иоанна и Петра хану Саадей Гирею // Изв. Таврич. ученой архивн. комиссии. – № 12. – Симферополь: Типография газеты «Крым», 1891. – С. 58–62.
3. Оглоблин О. Договор Петра Иваненка (Петрика) з Кримом 1692 // Київ. старовина. – 1894. – № 6. – С. 88–103.
4. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М.: Наука, 1987. – С. 240–243.
5. Хрестоматія з історії Української РСР / За редакцією О.І. Гуржія. – К.: Рад. школа, 1959. – Т. I: 3 найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст. – С. 353–354.
6. Яворницький В.І. Історія запорізьких козаків: У 3-х томах. – Львів: Світ, 1991. – Т. 2.
7. Яворницький В.І. Історія запорізьких козаків: У 3-х томах. – Львів: Світ, 1992. – Т. 3.

Валентин Крысаченко

Украина – Крым: дипломатические взаимоотношения казацко-гетманских времен

Аннотация. В казацко-гетманские времена Украина продолжала оставаться не только в центре, но и на острие геополитических событий. Определяющими причинами этих явлений выступали как внутренние, так и внешние факторы. К внутренним следует отнести постоянные усилия украинской нации по сохранению собственной этнической, культурной и религиозной идентичности и утверждение государственной независимости, к внешним – неизбежность обращения внимания к Украине основных политических игроков Европы и Азии как к одному из определяющих геополитических центров мира и зоны собственных интересов.

Анализируя межгосударственные отношения Украины с Крымом в казацко-гетманские времена, автор в первую очередь обращает внимание на следующие обстоятельства: особенности государственного и социально-политического строя Украины; основные принципы и акты создания государства; двусторонние договоры, соглашения и договоренности Украины с Крымом; уроки и выводы для современного этапа украинского государствовозрождения.

Ключевые слова: Украина, Крымское ханство, казацко-гетманские времена, украинско-крымский союз, украинско-крымские отношения, дипломатические договоры, двусторонние соглашения.

Valentyn Krysachenko

Ukraine – Crimea: diplomatic relationships of Cossacks-Hetmans times

Annotation. During Cossacks-Hetmans times Ukraine continued to remain not only in the center but at the forefront of geopolitical events. Determinative reasons of these events appeared to be as inner factors as outer one. Constant efforts of Ukrainian nation to preserve its own ethnic, cultural and religions identity and national independence consolidation can be taken to inner factors. Inevitability of paying attention to Ukraine by main political players of Europe an Asia as to one of the most determinant geopolitical centers of the world can be taken to outer factors.

Analyzing interstate relationships between Ukraine and Crimea in Cossacks-Hetmans times, the author pays his attention to such circumstances: peculiarities of state and social-political order of Ukraine; bilateral pacts, covenants and agreements between Ukraine and Crimea; lessons and conclusions for modern stage of Ukrainian state-building.

Key words: Ukraine, Crimean khanate, Cossacks-Hetmans times, Ukraine-Crimean union, Ukrainian-Crimean relationships, diplomatic conventions, bilateral pacts.